

P. S. Pallas and P. I. Sumarokov by the words of V. V. Latyshev is that they «were the first to inform the world of this discovery». The acquaintance of wide scientific circles of Europe with their works in which they advanced the reasonable thought as to the place of Olbia location and described relics found there may be considered as a starting point in the two-centuries-long study of Olbia.

ГОЛОВНІ ЕТАПИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ОЛЬВІЇ

С. Д. Крижицький, В. В. Крапівіна, Н. О. Лейпунська

У статті пропонується уточнена періодизація історичного розвитку античної північнопричорноморської держави — Ольвії, рубрикація якої побудована на основі єдиних принципів.

Досліджуючи історію розвитку тієї чи іншої держави, значну увагу приділяють питанням періодизації: чи її принциповому перегляду, чи лише деякому уточненню. У зв'язку з цим слід зазначити, що йдеться не просто про термінологічні суперечки. Періодизація потрібна перш за все для висвітлення дії провідних факторів і тенденцій розвитку суспільства на певному етапі життя, які визначають його подальшу долю.

З цієї точки зору нас тепер навряд чи може цілком задовольнити існуюча періодизація історії Ольвії, яка базується головним чином на культурно-мистецькому або політичному змісті подій буття. Зокрема намагання пов'язати періодизацію Ольвії з загальногрецькою¹ потребою багатьох застережень як у хронологічному, так і у змістовному аспектах.

З цього приводу слід сказати, що широковідома періодизація, в основі якої лежить використання культурного фактора — розподіл на архаїчний, класичний, елліністичний та римський періоди — хоч і є загальноприйнятною, але у нашому випадку не відповідає як історичному, так і хронологічному змісту того чи іншого часу. Так, класичний період Греції — це максимальний розквіт культури, духовного життя, економіки тощо. Навпаки — класичний період в Ольвії — це час ствердження античного полісу, хоч і на підйомі, але все ж ще не в стані повного розквіту, який настає лише за початку еллінізму. Сильно різниться від інших регіонів і елліністичний період. Його культурно-мистецький зміст не відповідає загальногрецькому. Тут не простежується якимось суттєвим змішанням греко-східних традицій і, навіть, якщо ширше, вироблення місцевого греко-варварського напрямку в культурі саме античних міст. Більш вагоме значення мають економічні особливості еллінізму — зріст товарності у господарстві, розширення міжнародних зв'язків (економічних та культурних), зміни в аграрному секторі (поява садіб як фактора концентрації земель) та ін. Практично те ж саме можна сказати і про часи, коли у перші сторіччя нашої ери при наявності впливу римської культури у Північному Причорномор'ї, ми не можемо говорити про його романізацію.

Не були вирішальними у розвитку історії Ольвійського полісу й більшість внутрішньополітичних подій. Вони досить рідко могли знайти відображення у пам'ятках матеріальної культури, що саме і свідчить про їх тимчасовість і не визначальну роль (маємо на увазі якісь зміни у всьому комплексі господарсько-економічної діяльності). Ці події реконструюються головним чином, на підставі епіграфічних або нумізматичних даних.

Загалом слід сказати, що існуючі періодизації історичного розвитку Ольвії — від О. С. Уварова до Ю. Г. Виноградова² — не є досить послідовними та логічними і не відповідають повною мірою будь-яким єдиним

© С. Д. Крижицький, В. В. Крапівіна, Н. О. Лейпунська, 1994

принципам. Тут немає сенсу зупинятись на критичному розгляді цих періодизацій, оскільки це було зроблено у працях, виданих раніше³. Має ці недоліки і остання періодизація до того ж, обмежена лише догетським часом, запропонована Ю. Г. Виноградовим. Вона не є загальною, а лише періодизацією політичного розвитку. Крім того, вона має суто хронологічний характер, а у своїй змістовній частині недостатньо послідовна.

Практично нічого для висвітлення історії Ольвії не дає і нещодавно запропонована періодизація історії Північного Причорномор'я у скіфську добу⁴, оскільки вона, по-перше, розглядає цю історію як трисдиний процес, де античні держави є лише однією складовою частиною, а, по-друге, сягає лише до IV ст. до н. е.

Слід підкреслити, що і досі не розроблені методологічні підходи для вирішення питання про пріоритетність свідчень тих чи інших категорій пам'яток. Скажімо, конкретне епіграфічне свідчення про кризову ситуацію у будь-якій сфері життя може відображати зовсім не генералізуючий напрям розвитку суспільства, зокрема його економіки. Тут можливе суто суб'єктивне сприйняття ситуації ольвіополітами, або звичайна недооцінка значення певних фактів і, зрештою, наша модернізація у їх розумінні.

У цій статті автори намагаються переглянути і уточнити періодизацію історії Ольвії, виходячи з єдиних принципів. При цьому, зберігаючи принцип комплексного підходу для вирішення проблеми періодизації, вважаємо за необхідне аналіз кожної складової з метою підвищення його об'єктивності провести окремо, і тільки потім — у комплексі з урахуванням дії всіх головних критеріїв.

Для цього перш за все визначимо критерії, на базі яких можлива побудова загальноісторичної періодизації. Ними можуть бути зміни економічного базису, політичної системи або державного устрою, соціальні та зовнішньополітичні події, у тому числі воєнні, культурно-мистецькі. З них у межах однієї епохи пріоритет слід віддати трьом взаємопов'язаним факторам — економічному, соціальному та зовнішньополітичному, бо саме вони забезпечують стабільність життя держави та її населення. Культурно-мистецький та внутрішньополітичний фактори за наявних даних відігравали другорядну роль, оскільки не вели до кардинальних змін у житті держави. При цьому важливо, щоб датування подій по всіх розглядуваних факторах було незалежним одне від одного.

У зв'язку з цим домовимося про термінологічні позначення окремих історичних відрізків, які звичайно вживаються в історичній літературі, але у досить іспослідкованому значенні⁵. У нашому випадку епоха — весь час існування античного суспільства; період — частина епохи, яка виділяється на підставі тривалої дії пріоритетних факторів; етап — частина періоду, що виділяється на підставі дії другорядних факторів, або нетривалої дії пріоритетних. Підставою для виділення рубежів між періодами є зміна вектора дії того чи іншого, чи взагалі кількох пріоритетних факторів від негативного (або нульового) до позитивного напрямку. Звичайно, тимчасові зміни вектора при загальній дії його в одному й тому ж напрямі не можуть бути підставою для виділення рубежів між періодами. Для виділення рубежів між етапами — поява (або зникнення) дії другорядних факторів, чи некардинальні варіації вектора пріоритетних факторів у межах одного періоду.

Виходячи із розглянутих посилань, коротко проаналізуємо характер дії перелічених факторів у історії Ольвійської держави (при цьому більше уваги буде приділено тим факторам, які не знайшли досить повного висвітлення у науковій літературі).

Перш за все розглянемо дію економічного фактору по його трьох головних складових частинах — сільському господарстві, торгівлі та ремеслах.

Стосовно сільського господарства маємо досить надійні дані — саме існування, кількість та характер розміщення сільських поселень на різних етапах життя полісу⁶. Базуючись на цьому, маємо відзначити, що економічний розвиток (тобто дія позитивного вектору) починається від середини VI і продовжується до першої чверті V ст. до н. е. Тут виникає питання —

Рис. 1. Ольвія взимку. Загальний вигляд Нижнього міста з півдня (з власного архіву С. Д. Крижицького).

відколи саме слід відраховувати початок становлення економіки Ольвійської держави: з початку виникнення Ольвійського поселення і фактично появи перших сільських поселень близько середини VI ст. до н. е. (може навіть і у другій чверті)⁷, але якщо вважати, що Ольвія була заснована за участю мешканців Березані⁸, то, звичайно, цю дату слід віднести до другої половини VII ст. до н. е. — часу виникнення Березанського поселення. Якщо ж починати з конституювання саме Ольвійської держави⁹, то цю дату слід омолодити до кінця третьої чверті VI ст. до н. е. Але в усіх цих випадках, а також у першій чверті V ст. до н. е. вектор розвитку сільського господарства залишається позитивним. З кінця першої чверті V ст. до н. е. протягом приблизно півстоліття спостерігається певний колапс хори. Однозначної відповіді на те, з чим це явище було пов'язане, поки що немає. Тому, можливо, цей колапс є свідченням лише зміни економіки і переходу до суворішої організації сільського господарства. З останньої чверті V ст. до н. е. спостерігається спочатку дуже слабкий поступовий підйом, і активніший у IV ст. до н. е. Потім корот-

Рис. 2. Західний теменос. Траншеї від виборок стін храму Аполлона Лікаря кінця VI — початку V ст. до н. е. Розкопки А. С. Русаєвої (з Наукового архіву ІА НАНУ).

Рис. 3. Акротерій з вапняку. Пізньоархаїчний час. Ділянка АГД, Західний теменос (з Наукового архіву ІА НАНУ).

кочасна криза, пов'язана з облогою Зопіріона у 331 р. до н. е., нарешті — з останньої чверті IV до середини III ст. до н. е.— максимальний розквіт. Відтоді різкий спад — ліквідація більшої частини великої хори, а після середини II ст. до н. е.— її залишків на лівому березі Бузького лиману. Потім

Рис. 4. Ділянка Т-3. Залишки будівель кінця VI—V ст. до н. е. Вид з сходу. Розкопки С. Д. Крижицького, В. І. Пазарчука (з Наукового архіву ІА НАНУ).

існування лише приміської зони, тобто поступовий занепад приміського сільського господарства, що розтягнувся майже на ціле сторіччя — до гетської навали. У цей час, вірогідніше за все, у 55 р. до н. е.¹⁰, Ольвія, так само, як і міста Західного Понту, зазнала навали військ гето-даків на чолі з Бурбістою. Діон Хрїсостом писав, що місто борисфенїтів не відповідає колишній славі внаслідок неодноразових розорень та війн, «останнє та найбільше розорення його відбулось не більш, як сто п'ятдесят років тому, гети взяли його та інші міста на лівому березі Понта аж до Аполлонїї» (Ог., XXXVI).

Наявність прогалени в існуванні міста підтверджується археологічними, епіграфічними та нумізматичними даними¹¹. Кілька десятиріч життя на місці розореної Ольвії було відсутнє.

Початок відродження сільського господарства — практично від нуля — спостерігається лише на початку нашої ери. Певне піднесення продовжується у другій половині I — першій половині II ст. н. е., і відносний розквіт — у другій половині II — першій половині III ст. н. е. Різкий стрибкоподібний занепад хори належить до третьої чверті III ст. Загалом слід відзначити зменшення сільськогосподарського потенціалу у перші сторіччя нової ери порівняно з догетським часом. Якщо базуватись на щільності заселення сільської округи, мова може йти про ослаблення економіки, основою якої, як і раніше, було сільське господарство, не менше, ніж удвічі, або, навіть, й втричі¹².

Таким чином, зміна векторів розвитку ольвійської сільськогосподарської економіки відбувається: на мінус — наприкінці першої чверті V ст. до н. е. (але тут, як вже зазначалося, можлива переорієнтація), потім, в останній чверті V — на плюс і знов на мінус близько середини III ст. до н. е. На початку I ст. н. е. вектор стає позитивним, а у третій чверті III ст. н. е. — нульовим, тобто маємо два повних цикли, у межах яких можна виділити дрібніші етапи. Враховуючи наявність двох повних циклів, а також велику різницю між ними в економічних потенціалах, є усі підстави виділити і два періоди. Накреслюється також третій період — кінець III — третя чверть IV ст. н. е., коли спочатку спостерігається деяке піднесення сільського господарства від нуля, а потім його остаточний занепад.

Для виділення етапів, користуючись запропонованими методичними настановами, слід визначити наступні переломні дати.

Для першого періоду це, якщо починати із заснування Березанського поселення — друга половина VII ст. — виникнення сільського господарства у приміській зоні; кінець другої чверті VI ст. — початок освоєння сільської території Нижнього Побужжя; рубіж третьої та четвертої чверті VI ст. — початок масового заселення; кінець першої чверті V ст. — колапс великої хори; остання чверть V ст. — початок її нового освоєння; 331 р. до н. е. — навала Зопіріона I, після неї, максимальний розквіт; середина III ст. — різке скорочення великої хори; середина II ст. — її остаточна ліквідація; 55 р. до н. е. — припинення існування приміської сільськогосподарської зони та самої Ольвії.

Для другого періоду — це початок реколонізації сільської округи — рубіж I ст. до н. е. — I ст. н. е. (або ширше: остання чверть I ст. до н. е. — перша чверть I ст. н. е.). Близько середини II ст. після загибелі ряду городищ внаслідок військових дій — відновлення хори та її найвищий (у другому періоді) розквіт. Середина — третя чверть III ст. — загибель великої хори. Для третього періоду — кінець III ст. — відродження приміської сільськогосподарської зони, а також самої Ольвії. Середина — третя чверть IV ст. — загибель її¹³.

Тепер розглянено торговельну складову економіки Ольвії. Основні джерела для характеристики торговельної діяльності — це масовий археологічний матеріал, головним чином імпортні керамічні вироби, частково монетна справа та іноземні монети, епіграфічні пам'ятки. Кількісні показники розквіту торгівлі, особливо для її загальної характеристики, поки що практично відсутні. Навіть коли вони розробляються, то це стосується лише вузьких хронологічних відрізків або певних категорій матеріалу (підррахування кількості клейм та їх співвідношення, різних видів та типів кераміки тощо). Тому до кількісних показників, навіть коли можливо їх підррахувати, треба

ставитися дуже обережно, але якісні тенденції більш-менш впевнено все ж таки можна визначити. Неабияке значення для періодизації торгівлі має той факт, що особливості у торговому обігу виявлялися в трьох видах — зовнішній торгівлі з грецькими центрами, торгівлі з негрецьким населенням і у внутрішній торгівлі (місто та поліс).

Нарешті, важливу роль відігравали також напрями торговельних зв'язків та їхня зміна. Це відбивало як потреби економіки, так і стан імпортерів та експортерів. Треба визначити генеральні та другорядні напрями для того чи іншого часу. Часто другорядні напрями пізніше ставали генеральними. Крім того, напрями торгівлі були пов'язані із номенклатурою статей торгівлі.

Повертаючись до періодизації, перш за все відзначимо, що у торгівлі, як і сільському господарстві, цілком виразно й однозначно виділяються три періоди, між ними є досить значні прогалини і різниця в обсягах, напрямках та номенклатурі товарів. Щодо окремих етапів, тут картина складніша, ніж у сільському господарстві.

Почнемо з періоду VI—I ст. до н. е. На перший погляд, розвиток торгівлі має спокійніший, ніж сільське господарство, характер: відсутні різкі переломні рубежі, але все ж таки вони можуть бути виділені. Перш за все простежимо зміну напрямів торгівлі. Значну інформацію тут дає масовий керамічний матеріал. Слід підкреслити, що тут протягом всього існування Ольвії значних прогалин не спостерігається, але особливості тих чи інших етапів простежуються. За стратиграфічними даними, зокрема ступенем насиченості певних

Рис. 5. Скульптура Аполлона IV ст. до н. е. Ділянка АГД (з Наукового архіву ІА НАНУ).

Рис. 6. Мармурова плітка з віршованою епітафією IV ст. до н. е. Некрополь, розкопки Ю. І. Козуб (з Наукового архіву ІА НАНУ).

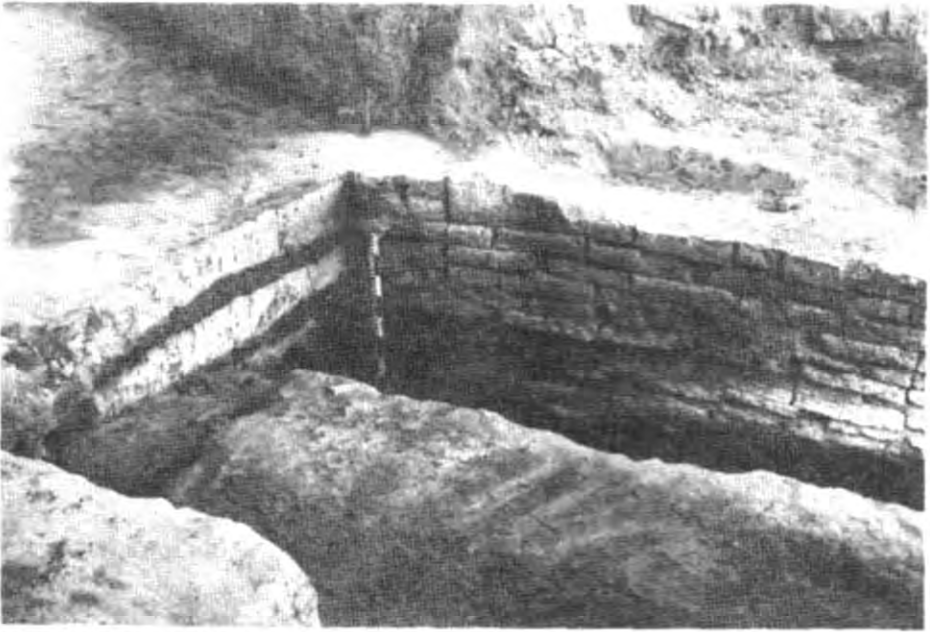

Рис. 7. Західні ворота міста. Залишки північної башти з сирцевої цегли IV ст. до н. е. та шарових підвалів III ст. до н. е. Розкопки Н. О. Лейпунської (з Наукового архіву ІА НАНУ).

шарів тими або іншими матеріалами, можна стверджувати, що від заснування Березанського поселення до першої половини II ст. до н. е. включно спостерігається загалом позитивний вектор торговельного обігу. Як асортимент

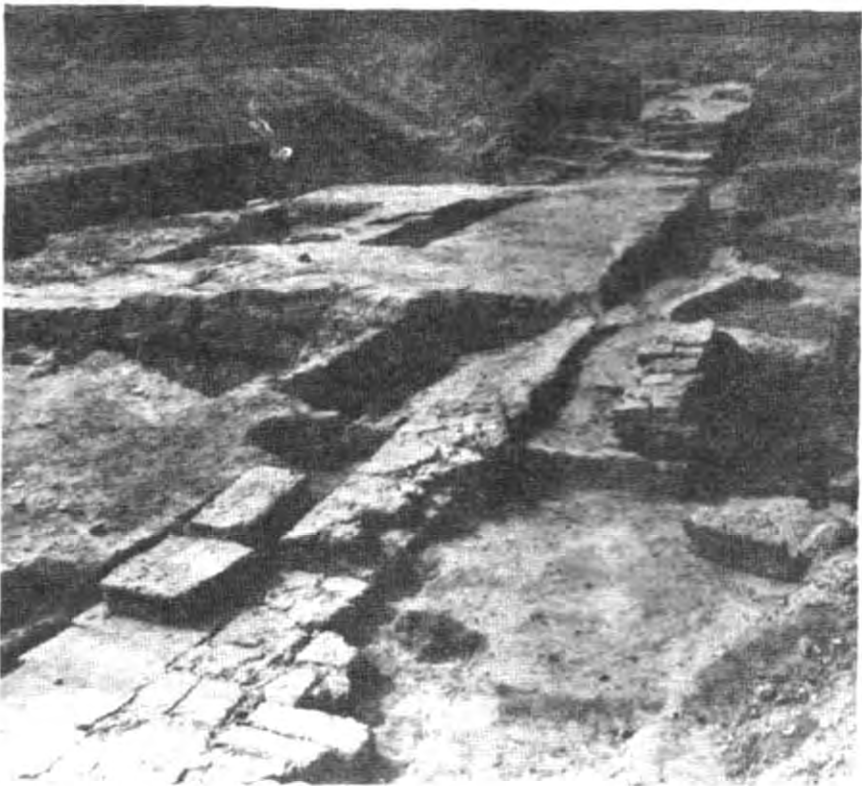

Рис. 8. Західні ворота міста. Вид на башту та куртини з півдня. Розкопки Н. О. Лейпунської (з Наукового архіву ІА НАНУ).

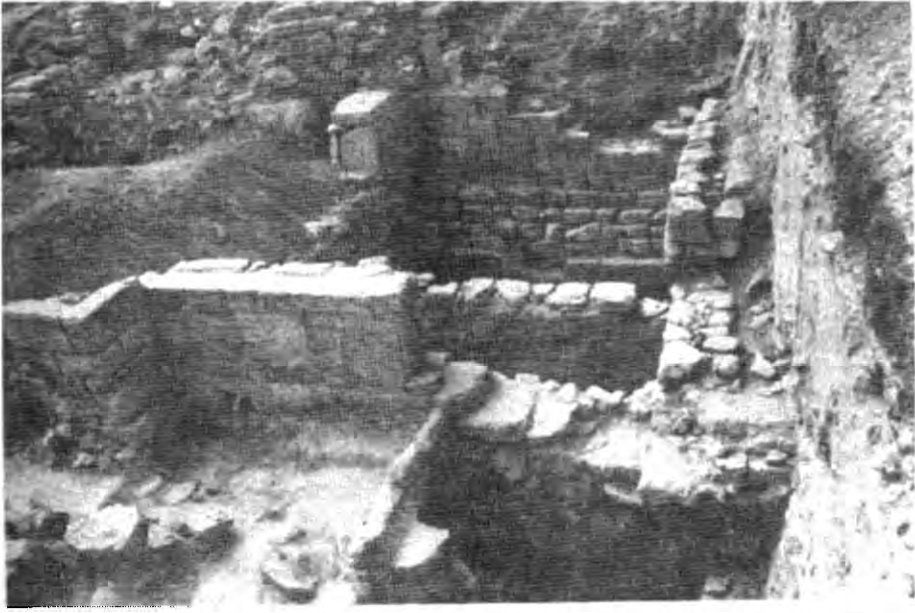

Рис. 9. Ділянка Т-3. Залишки житлового будинку IV—III ст. до н. е. Вид зі сходу. Розкопки С. Д. Крижицького, В. І. Назарчука (з Наукового архіву ІА НАНУ).

керамічних виробів, так і насиченість відповідних культурних шарів уламками імпоротної кераміки досить значні. У II—I ст. до н. е. номенклатура імпортованих виробів дещо зменшується. Але за характером розподілу кераміки різних центрів можна виділити дрібніші етапи розвитку торгівлі. Так, для VI — першої половини V ст. до н. е. генеральним напрямом торгівлі є східногрецький, другорядним — аттичний, але вже з початку V ст. аттичний виходить на перший план, особливо в імпорті столового посуду, предметів мистецтва, можливо, олії тощо. Зв'язки з Південним Причорномор'ям зароджуються ще в VI ст. до н. е., з іншими центрами Чорного моря дещо пізніше,

Рис. 10. Ділянка НГС. Будівельні залишки IV—III ст. до н. е. Вигляд з півдня. Розкопки Н. О. Лейпунської, Т. Л. Самойлової (з Наукового архіву ІА НАНУ).

але їхній розквіт має місце в IV—III ст. до н. е., особливо у виноторгівлі. Починаючи з другої половини III ст. до н. е. відбувається нова, досить радикальна зміна напрямків торгівлі, коли на ольвійському ринку утверджуються Пергам, Північна Африка, острівні центри — Кос, Кнід, Родос, Делос, Самос. При цьому, однак, понтійські зв'язки залишаються досить сильними, особливо із Синопою та Херсонесом. У III — першій половині II ст. до н. е. на перше місце виходить внутріпонтійська торгівля.

У зовнішній торгівлі, таким чином, можна накреслити кілька рубіжних моментів — при загальному позитивному розвитку від VI до першої половини II ст. до н. е. певні зміни належать до середини V, початку IV, середини III ст. до н. е.; з другої чверті — середини II ст. до н. е. — поступово відбувається остаточний занепад зовнішньої торгівлі.

Обмін з негрецькими племенами, головним чином, натуральний, також не був стабільним. Він починається практично одночасно із заснуванням Ольвії та до кінця VI ст. повільно зростає. Тут треба відзначити, що довго існуюча гіпотеза про те, що Ольвія у VI ст. отримувала хліб від лісостепових племен, зараз досить переконливо спростована¹⁴. Мабуть, у цей час, як і пізніше, від скіфів ольвіюполіти отримували, головним чином, продукти скотарства, можливо також (але не досить певно), ліс, рабів. Греки привозили в обмін посуд, вино, прикраси, зброю.

З початку V ст. до н. е. спостерігається суттєвий підйом в обмінних стосунках як з кочовиками, так і з землеробами лісостепу¹⁵. Це було пов'язано з потребами Ольвії в продукції промислів, скотарства, землеробства, сировини для ремесел тощо. Можливо, в цей час мала місце досить короткочасна і торгівля хлібом у зв'язку зі зменшенням хори Ольвії. Про розвиненість обмінних зв'язків із варварським світом говорить і існування так званого шляху Геродота у далеке Зауралля, звідки було можливим одержувати сировину для металургії¹⁶.

Ці стосунки значно скорочуються у другій половині V ст. до н. е., до кінця сторіччя вони ледве жевріють, але вже з початку IV ст. знов переживають значний підйом. Тепер обмін спрямований, головним чином, до степу. Номенклатура предметів торгівлі залишається тою, що і раніше, але її обсяг та якість, кількість багатих предметів зростає. Наприкінці IV ст., після походу Зопіріона, обсяг цих зв'язків скорочується, а не пізніше середини III ст. до н. е. практично зовсім зникає. Треба відзначити, що у скіфських пам'ятках III ст. до н. е., присутні херсонські, та, іноді, синопські амфори, але повністю відсутні амфори Греції, досить поширені в Ольвії. Це може свідчити про значне послаблення ольвійських торговельних зв'язків із скіфським світом.

Внутрішньополісна торгівля в Ольвії значною мірою була пов'язана з зовнішньою. Вона розвивалася досить стабільно, починаючи з VI ст. до н. е. та особливого значення набула у першій половині V ст., IV — першій половині III ст. до н. е. у зв'язку з загальним розвитком економіки Ольвії.

Вже у другій половині VI ст. існувала площа агори¹⁷, яка мала торговельну функцію та використовувалася мешканцями як Ольвії так і поселень. У той же час вже відливалася специфічно місцева розмінна монета для внутрішньої торгівлі — спочатку у вигляді стрілок, потім — дельфінів. Одночасно мав місце і натуральний обмін. Ольвійський ринок заповнювався як товарами із Середземномор'я, так і з поселень округи. Приольвійські поселення постачали до Ольвії продукцію скотарства та землеробства. Значні зерносковища на поселеннях (Широка Балка, Богданівка-2) могли бути призначеними для такої торгівлі. В обмін мешканці поселень одержували знаряддя праці та предмети побуту, у тому числі й імпортні. У цей час внутрішня торгівля переживала період становлення.

З початку V ст. внутрішня торгівля набуває значного розвитку. У цей час поліс активно втручається у торговельну діяльність — починається випуск асів (вони ходили, головним чином, у ольвійському регіоні¹⁸). У першій половині V ст. розширюється та частково забудовується агора. Можливо, вже існувала колегія агораномів, але точніше вона фіксується лише у IV ст. до н. е.

Найдостовірніші дані ми маємо для кінця V—IV ст. до н. е. У цей час починається карбування бронзових монет — внутрішній ринок потребував

Рис. 11. Ділянка НГС. Будівельні залишки західної частини ділянки елліністичного часу. Вулиці та будинки. Вид з південного сходу. Розкопки П. О. Лейпунської, Т. Л. Самойлової (з Наукового архіву ІА НАНУ).

більш значної маси грошей різних номіналів. До середини IV ст. грошова система Ольвії була практично сформована. Широко застосовується єврейсько-аттична система мір та вагів, інститут агораномії набуває великого значення (є знахідки гирьок з іменами агораномів, мірного посуду з клеймами)¹⁹, поліс посилює значення місцевої монети (дскрет на честь Каноба), видає проксенії іноземним купцям, які заповнювали внутрішній ринок товарами. У IV ст. розширюється торгівля із місцевими поселеннями, які були основним джерелом сільськогосподарської продукції для Ольвії. Обмін, як і раніше, проходить, головним чином, на агорі, де у цей час базуються торговельні ряди,

Рис. 12. Ділянка НГС. Підвал житлового будинку III—II ст. до н. е. Розкопки П. О. Лейпунської, Т. Л. Самойлової (з Наукового архіву ІА НАНУ).

Рис. 13. Оформлення водозливу у вигляді лев'ячої голови. III ст. до н. е. Ділянка А1УД (з Наукового архіву ІА НАНУ).

ржави, посилюється державний нагляд за торгівлею (агораномія). Значною мірою розвивається торгівля з поселеннями, де все більшого значення набуває її грошова форма. При тому можливо, що поселення торгували не тільки з Ольвією, а й між собою.

З середини III ст. до н. е. починаються певні зрушення, які відбулися і на внутрішній торгівлі. У зв'язку зі зменшенням хори торгівля з поселеннями не має суттєвого значення, проте у місті вона все ж посідала досить важливе, хоча і не таке, як раніше, місце. Агора продовжувала функціонувати, торговельні ряди частково скорочуються, але використовуються до II ст. до н. е. Проте число агораномів збільшується до трьох²¹, контролюється торгівля хлі-

Рис. 14. Теракота Кори-Персефони III ст. до н. е. Ділянка Південний Захід (з Наукового архіву ІА НАНУ).

можливо, існує рибний ринок (IOSPE, 1², 32), який у декреті Протогена іменується «старим». Торгівлею займалися дрібні торговці та оптовики (склади вина і тари).

Торговельні стосунки були вже досить розвиненими — існує кредит²⁰, торгівля нерухомістю.

Внутрішня торгівля, мабуть, була тимчасово припинена у зв'язку з походом та облогою Зо-піріона, але одразу після цього вона знов розвивається одночасно з усією економікою — нового розквіту здобуває грошова система (декрет на честь Каллініка), з'являються специфічно ольвійські монети — борисфени, поширені на всьому терені Ольвійської де-

ржави (декрет на пошану Антестерія, стела ситонів) — держава посилює свій контроль над внутрішньою торгівлею. З кінця II ст. до н. е. внутрішня торгівля поступово занепадає і остаточно припиняється близько середини I ст. до н. е.

Нечисленними є знахідки, які можна датувати I ст. до н. е. — I ст. н. е. Хронологічна атрибуція цих матеріалів ускладнюється тим, що вони з однаковим успіхом могли поступати до Ольвії як тільки у I ст. до н. е., так і тільки в I ст. н. е., або взагалі і в тому і в іншому. Проте всі наявні дані, що базуються на інших матеріалах, майже незаперечно засвідчують прогалину в житті Ольвії близько середини — другої половини I ст. до н. е.

У другому періоді від-

родження імпорту належить до кінця I ст. до н. е. — початку I ст. н. е., імпорт поступово зростає у другій половині I — першій половині II ст., і значно посилюється із збагаченням номенклатури у другій половині II — другій третині III ст. Відтоді починається поступовий спад з вірогідною перервою в останній третині III ст. Потім імпорт відновлюється близько кінця III ст. н. е. Остаточно імпорт припиняється у середині — третій чверті IV ст. н. е. Як і у випадку із сільським господарством, абсолютний обсяг імпорту у перші сторіччя нової ери значно менше, ніж у попередні часи, однак в цілому він задовольняв потреби зменшеної хори.

У перші сторіччя нашої ери головними напрямками є зв'язки з малоазійськими і південнопонтійськими містами та західними провінціями Римської імперії. Залежно від цього дещо змінювався асортимент імпорту, але асортимент експорту навряд чи міг істотно змінюватись.

У першій половині I ст. н. е. найінтенсивнішими залишаються традиційні для Ольвії зв'язки з малоазійськими та південнопонтійськими центрами: Візантієм, Синопою, Пергамом, Самосом, можливо, Косом, звідки до Ольвії надходили оливкова олія, вино, червонолаковий посуд, світильники, вироби із скла, тканини. Хоча і незначні, але вже з рубежу ер простежуються зв'язки з італійськими центрами, звідки у невеликій кількості постуало в амфорах, ймовірно, вино та оливкова олія, нечисленні, але високохудожні, вироби італійських керамістів та складувів, поодинокі римські фібули та гєми. У другій половині I — першій половині II ст. загалом переважають зв'язки Ольвії з малоазійськими та південнопонтійськими центрами: Пергамом, Синопою, Візантієм. Фіксуються зв'язки з Атикою, Східним Середземномор'ям, Олександрією Єгипетською, центрами Північного Причорномор'я. Італійський імпорт простежується тільки до рубежу I—II ст. н. е., потім його змінює зростаючий імпорт із західних провінцій Римської імперії, які зміцнюються саме у цей час. Обсяг торгівлі значно зростає і сягає свого максимуму у другій половині II — середині — третій чверті III ст. У цей час фіксуються зв'язки з Малою Азією, західними провінціями Римської імперії, Атикою, Середземномор'ям, зокрема містами Нікомедія, Нікея, Гераклея, Візантій, Амастрія, Тій, Пруса, Одесс, Томи, Істрія, Каллатіс, Мілет, Кізік, Апамея, Херсонес, Боспор, Тіра, Сінопа (IOSPE, 1², № 40). Традиційні для Ольвії малоазійські та південнопонтійські зв'язки продовжували існувати у значних масштабах, однак, поряд з цим, має місце значне зміцнення зв'язків із західними провінціями Римської імперії.

У третьому періоді — з кінця III ст. до середини — третьої чверті IV ст. торговельні зв'язки з античними центрами слабшають, хоча і продовжують існувати з Боспором, Малою Азією, Північною Африкою і західними про-

Рис. 15. Напис II ст. до н. е. Присвята захисної стіни міста кільком богам. Ділянка НГС (з Наукового архіву ІА НАНУ).

Рис. 16. А, Б. Ольвійська бронзова монета I ст. н. е. (аверс, реверс). Ділянка Р-25 (з Наукового архіву ІА НАНУ).

вінціями Римської імперії. Можливо, за рахунок розвитку місцевого ремесла посилюються зв'язки із варварським оточенням.

Таким чином, у зовнішній торгівлі другого періоду можна накреслити такі рубіжні моменти: з першої половини I ст. н. е. стосунки з центрами античного світу починають поновлюватися. У дру-

гій половині I ст. н. е., особливо у II ст., зовнішня торгівля набуває досить широкого ареалу (див. вище). Свого розквіту вона досягла у другій половині II — першій половині III ст. У цей час в Ольвії значно поширені римські монети. З другої половини III ст. зовнішня торгівля дещо слабшає і припиняється у третій чверті III ст. н. е.

Щодо внутріполісної торгівлі, тут слід відзначити її підйом у другій половині I, а потім у другій половині II — першій третині III ст. н. е., який відбився в карбуванні та обігу власної ольвійської монети. Можливо, в Ольвії на той час функціонувала якась площа типу агори, однак археологічно вона не виявлена. Великі зерносховища, відкриті у передмісті римської Ольвії, вірогідно, призначалися для товарних запасів зерна. Мала місце і виноторгівля (виноробні), а також торгівля ремісничими виробами.

У цей же час Ольвія мала досить тісні торговельно-обмінні зв'язки з городищами ольвійської округи — тут були в обігу ольвійські монети, хоча і у невеликій кількості; знайдено досить багато імпортного посуду, тари, знарядь праці, зброї, які мешканці городищ одержували за сільськогосподарську продукцію. Наприкінці II — в середині III ст. ця торгівля слабшає або набуває рис натурального обміну, ольвійські монети практично зовсім зникають²².

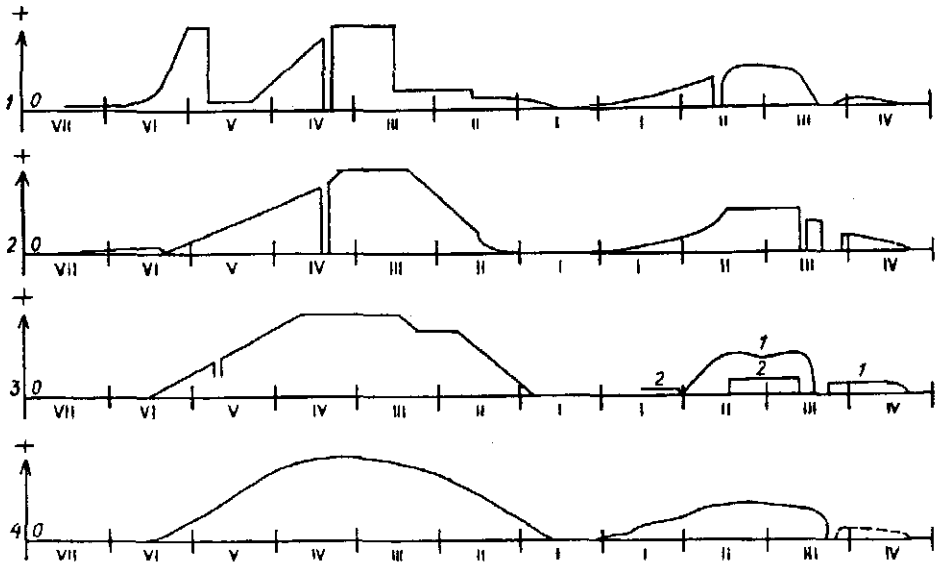
Обмін з негрецькими племенами мав місце вже у I ст. н. е. Діон Христом свідчить про зацікавленість варварів у відновленні Ольвії (Ог., XXXVI), з якої вони одержували вино, зброю, прикраси, дзеркала тощо.

У перші століття нашої ери існували обмінні стосунки як Ольвії, так і приольвійських городищ, з племенами скіфів, сарматів, фракійців, мешканців Нижнього Дніпра, потім носіїв черняхівської культури. Періодизація цих стосунків слабо розроблена, але вони продовжувалися, вірогідно, до середини — третьої чверті IV ст. н. е.

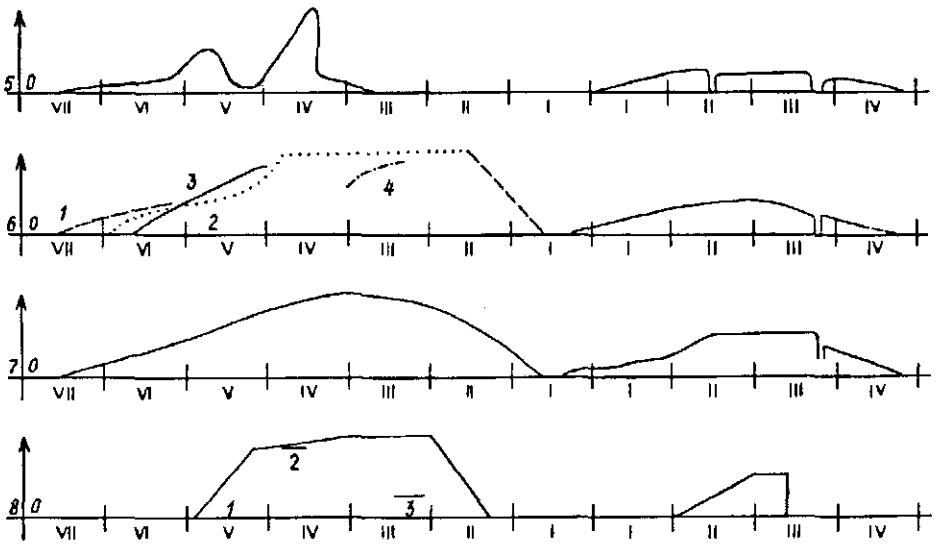
За масовим археологічним матеріалом, так само як і за головними напрямками торгівлі і сільського господарства, виразно виділяються три головних періоди. Проте окремі етапи не завжди мають чіткі межі (див. графіки).

Стосовно монетного обігу та монетної справи ситуація дещо інша. За П. Й. Каришковським, підставою для виділення того чи іншого періоду є те, «яка монета у кожному з них є грошами, виконуючи у першу чергу функції міри вартості»²³. Етапи виділялися залежно від особливостей монетної справи та обігу²⁴. Якщо з точки зору монетного обігу це має сенс, то стосовно економіки міста такий критерій мало що дає. У цьому аспекті нам здаються важливішими критерії, що базуються на фактах випуску власної монети (особливо золотої та срібної, хоча слід враховувати, що перше могло робитися й з політичних міркувань), та сталості обігу певних її категорій, масовості знахідок або погіршення їх якості — зменшення ваги, поява надкарбувань. З цієї точки зору маємо відзначити наступне.

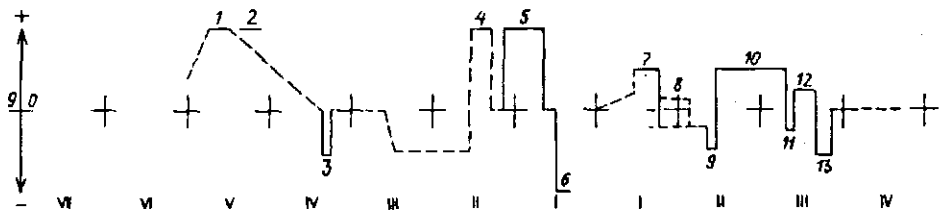
Масова поява у другій половині VI ст. до н. е. ольвійської литої монети — дельфінів поряд із досить частими знахідками іноземних електрових монет — кізікінів та лампсакнів свідчить про високий рівень торговельних стосунків,

Графіки 1—4. 1 — сільське господарство; 2 — будівельна діяльність; 3 — монетна справа (1 — монети Римської імперії; 2 — ольвійське карбування); 4 — внутрішня торгівля.

Графіки 5—8. 5 — торгівля з варварами; 6 — торгівля з античним світом: (1 — Мала Азія; 2 — Агтика; 3 — Причорномор'я; 4 — Північна Африка, Острови); 7 — масовий матеріал; 8 — епіграфіка: (1 — проксенії; 2 — декрет Каноба; 3 — декрет на честь Протогена).

Графік 9. Зовнішньополітична ситуація: 1 — Емінак; 2 — Афіньський морський союз; 3 — Зопіріон; 4 — Скілур; 5 — Мітрідат Євпатор; 6 — гети; 7 — Фарзой, Інісмей; 8, 10, 12 — Рим; 9 — сармати; 11, 13 — «готи».

Рис. 17. Ділянка P-25. Загальний вигляд тераси з залишками будівель I та III ст. н. е. Вид з півночі. Розкопки В. В. Крапівіної (з Наукового архіву ІА НАНУ).

рення надкарбувань, зменшення ваги. Між 220—180 рр. до н. е. часті випуски срібних монет свідчать про намагання підняти рівень економічного розвитку, але далі справа все більше погіршується й у 70-ті роки I ст. до н. е. карбування власної ольвійської монети припиняється більш як на сторіччя.

Відновлюється випуск власної монети в Ольвії лише в середині I ст. н. е. Проте ні за кількістю випусків, ні за різноманітністю монетна діяльність Ольвії не досягає рівня догетських часів. Тут можна виділити такі особливості. По-перше, більшу, ніж раніше, кількість чужоземних — римських грошей. По-друге, значне зменшення емісійної діяльності порівняно з догетським часом. Карбування монети починається лише з середини I ст. н. е. Майже одночасно з відновленням міського монетного карбування та прийняттям літочислення за ольвійською ерою у Ольвії випускаються золоті монети сарматського царя Фарзоя, а потім срібні його сина Інісмея. З кінця I — початку II ст. ольвіополіти не поновляли карбування монети протягом кількох десятиліть, що вірогідно, було пов'язане з проникненням на ольвійський ринок римської монети²⁶. Міське карбування монети в Ольвії було відновлене тільки на початку правління Марка Аврелія (161—180 рр.), і це були обмежені випуски невисокого номіналу з іменами архонтів. З кінця II ст. н. е. ольвійське карбування представлене монетами звичайного провінційного типу²⁷.

Значну роль у грошовому обігу Ольвії відігравали римські та провінційні монети. Серед них превалювали денарії, які регулярно надходили в Ольвію з часів Траяна (98—117 рр.). Вони становлять 80% знахідок власне римських монет. Порівняльний аналіз матеріалів з Ольвії та Істрії показує, що в Ольвію проникало не тільки більше римських монет взагалі, але й значно більше денаріїв (53,5% — в Ольвію та 17,3% — в Істрію). Це пояснюється тим, що при Флавіях та Антонінах Ольвія відіграла важливішу роль в понтійській торгівлі, ніж Істрія²⁸.

Слід підкреслити, що два піки припливу римських монет до Ольвії та її хори припадають на періоди правління Антоніна Пія (введення до Ольвії рим-

що у свою чергу доводить більш-менш значні обсяги продукції, що надходила у торгівлю. Досить часті випуски ольвійських монет, починаючи з першої чверті V ст. до н. е. (за каталогом В. О. Анохіна²⁵), свідчать про відсутність кризових ситуацій у цій справі. Особливо значна кількість монет з Деметрою (330—300 рр. до н. е. за В. О. Анохіним) та так званих борисфенів (300—280 рр. до н. е.), випуски срібних монет з головою Аполлона (280—270 рр.) та Деметри (280—270; 260—250 рр. до н. е.) дають підстави говорити про проведення в цей час найвищої кількості торговельних операцій, їх значну активізацію, тобто досить стабільний стан державних фінансів. Відтоді починається поступовий спад — скорочення кількості випусків, поши-

ського гарнізону) та Септимія Севера із синами (підпорядкування Ольвії адміністрації Римської імперії)²⁹.

Отже, і за монетно-грошовою справою в ольвійській економіці чітко виділяються два періоди. У першому з них етапи: від другої половини VI до 330 р. — етап поступового розвитку; 330—250 рр. — максимальний розквіт; 250—220 рр. — занепад; 220—180 рр. — певний підйом; 180—70 рр. — остаточний занепад і припинення карбування. У другому періоді виділяються такі етапи: початок власного карбування — середина I ст. н. е.; емісійна діяльність цього

Рис. 18. Ділянка Р-25. Підпірна стіна тераси зі сходами. Вид зі сходу. Розкопки В. В. Крапівіної (з Наукового архіву ІА НАНУ).

етапу припиняється близько рубежу I—II ст. Далі відновлення карбування у середині третьої чверті II ст. Більшість нумізматичних знахідок припадає на час другої половини II — першої третини III ст. Цей етап закінчується остаточним припиненням карбування власної монети між 222—235 рр. З цього часу використовується римська монета. Зокрема у третьому періоді після відродження життя в Ольвії у 80-ті рр. III ст. римські монети тут з'являються за часів правління Діоклетіана (284—305 рр.) і знахідки їх відомі до часів Валента (364—378 рр.)³⁰.

Щодо епіграфічних свідчень, які можна використати у наших цілях³¹, маємо лише проксенічні декрети, деякі шанобливі та відомий декрет на честь Каноба (IOSPE, I², № 24).

Проте датування всіх цих пам'яток здебільшого базується на палеографічних даних і конкретизується у зіставленні з іншими джерелами. Досить нагадати дискусію з приводу датування декрету на честь Протогена.

Проксенічні декрети підтверджують активне втручання держави у зовнішні торговельні стосунки не пізніше, ніж з другої чверті V ст. до н. е. Максимальна кількість проксеній датується IV, і, особливо, III ст. до н. е. Найпізніша проксенія догетського часу — II ст. до н. е. (IOSPE, I², № 30). Менш численні проксенії перших століть нової ери, які належать до II — першої половини III ст.³² Найповніший перелік торговельних контрагентів Ольвії включено до декрету на честь Феокла, сина Сатира (IOSPE, I², № 40), якого після смерті увінчали золотими вінками 18 міст. Загалом ці дані підтверджують спостереження, зроблені за археологічними матеріалами, але для рубрикації періодизації мало що дають, бо час їх видачі міг зовсім і не збігатися з етапами піднесення.

Конкретніші відомості дають деякі шанобливі декрети, зокрема такі, як на честь Каллініка (IOSPE, I², № 25), який засвідчує фінансові можливості міста дати нагороду у тисячу золотих; на честь Антестерія³³ та Протогена (IOSPE, I², № 32), де, навпаки, йдеться про економічну скруту, та деякі інші.

Нарешті декрет третьої чверті IV ст. на честь Каноба³⁴, присвячений врегулюванню валютних операцій, може свідчити як про добрий стан ольвійської економіки, так і про інфляційні процеси у часи, якими цей декрет датується.

Підсумовуючи торговельну складову, маємо відзначити, що і тут, як і в сільському господарстві, цілком виразно і однозначно виділяється три періоди. Стосовно окремих етапів справа стоїть дещо інакше. Так, у першому періоді, за всіма джерелами, наприклад, простежується етап неухильного під-

йому від заснування Ольвії до, приблизно, навали Зопіріона. Докладніше про це буде далі.

Переходячі до третьої складової ольвійської економіки — ремісничої — одразу зазначимо, що тут головним, найнадійнішим джерелом є будівельна діяльність, оскільки усі інші види ремесла (металообробка, гончарне та ін.), незважаючи на наявність спеціальних праць з проблеми (див. нижче), досліджені вкрай недостатньо за браком конкретних відомостей, особливо стосовно обсягів виробництва. А те, що відомо, для визначення періодизації економічного розвитку дає мало. Так, зокрема, ремісничий центр другої половини VI ст. до н. е. — так зване Ягорлицьке поселення на Кінбурнському півострові, де виготовлялося залізо на базі гематитових пісків, існувало ливарство та обробка кольорових металів, вироблялися скляні та пастові намитини, вже у V ст. до н. е. припиняє своє існування³⁵. Відкрито кілька металообробних майстерень цього часу і в Ольвії, а також залізообробна майстерня на Березані. Але для пізніших етапів таких майстерень при розкопках практично не зафіксовано. Цілком зрозуміло, що це аж ніяк не може свідчити про зникнення цих ремесел, бо знайдено значну кількість ливарних форм. Та і стосовно датування Ягорлицького поселення використані ще не всі можливості.

Проте маємо відзначити, за прямими археологічними даними, розвиток виробництва та обробки металу, скла в другій половині VI — на початку V ст. до н. е., металообробки протягом всього існування Ольвії, гончарства наприкінці I ст. до н. е. — перших сторіччях нової ери (гончарні горни на ділянках І, С—3, НГ, Р—25 в Ольвії), металообробки у III — початку IV ст. н. е. (ділянка Л)³⁶. Немає сумніву, що гончарство та коропластика, а також металообробка у місті існували протягом усього життя Ольвії. Зазначимо також, що на початку існування Ольвії та у кризові часи, особливо при натуралізації господарства, як наприкінці III —IV ст., ці ремесла висувалися на перший план.

Щодо архітектурно-будівельної діяльності, яка є досить надійним показником економічного стану суспільства, відзначимо, що тут має місце з незначними змінами і доповненнями (які виникали у ході робіт останнього десятиріччя), періодизація, запропонована для стратиграфічних нашарувань, яка повною мірою відповідає будівельній діяльності та запропонованим нами критеріям побудови періодизації³⁷. А саме — найраніші будівлі серед розкритих в Ольвії датуються часом близько середини VI ст. до н. е. (можливо, кінцем другої чверті). На цьому етапі абсолютно переважає землянкове будівництво. Хоча в цей час виникає спочатку теменос Аполлона Лікаря, а пізніше — у 30-ті рр. — Аполлона Дельфінія. Обсяги забудови на цьому етапі

Рис. 19. Ділянка ПГС. Сушильні печі римського часу. Видляд з півночі. Розкопки Н. О. Лейпунської, Т. Л. Самойлової (з Наукового архіву ІА НАНУ).

різко зростають в останній чверті VI ст. Другий етап, який зараз слід датувати першою чвертю V ст., пов'язаний з переходом до сирцево-кам'яного наземного будівництва. На третьому етапі (кінець першої чверті V — 30-ті роки IV ст. до н. е.) Ольвія поступово набуває вигляду античного міста з усіма типовими для нього архітектурно-будівельними комплексами. Зводяться житлові будинки звичайних грецьких типів, храми та вівтарі, стої. Застосовується ордер — спочатку іонічний, а потім доричний. Стіни парадних приміщень розписуються в структурному стилі в техніці фрески або енкаустики. У місті з'являються театр, гімнасій, суд та інші адміністративні споруди. В цей час широко застосовуються сирець, оброблений камінь, мармур, черепиця для покрівель та ін. Якість будівельних робіт досягає найвищого рівня. Але в місті іноді зустрічаються і зернові ями, а також глиноплетені споруди. Після облоги Зопіріона у місті починаються масові перебудови, різко зростають обсяги будівництва, поширюються місцеві технічні досягнення — шарові підвалини, цистерни з вапняковим покриттям та ін. Однак якість будівельних робіт знижується. Приблизно з третьої чверті III ст. до н. е. починається поступовий занепад міста, який

Рис. 20. Мармуровий рель'єф з Мітрою Тавроктоном (Ділянка Р-25).

тривав до першої половини I ст. до н. е. Нові споруди практично не зводяться, робляться лише перебудови. Знижується якість планування, будівництва та технічних прийомів — з арсеналу будівельників зникають шарові підвалини та цистерни. У другій половині II ст. — занепад агори та теменосу, будівлі якого розбираються, мабуть, для зміцнення оборонних стін, як про це можна гадати за залишками архітектурних деталей та постаментів, використаних для ремонту оборонної стіни на центральному узвишші міста. Кладки стін стають зовсім непрофесійними, розвалені споруди не відбудовуються, у I ст. до н. е., а можливо, і дещо раніше, у місті з'являються пустирі. В усякому разі, жодної нової будівлі, яку можна було б впевнено датувати першою половиною I ст. до н. е., в Ольвії поки що не виявлено. Час від другої половини II ст. слід розглядати як різкий занепад будівельної діяльності.

Відновлюється будівництво в Ольвії, територія якої скоротилася майже утричі, лише з I ст. н. е., близько його середини воно зростає. Нечисленні

будівельні залишки оборонних споруд належать лише до кінця I ст. н. е. Забудова Ольвії у цей час мала досить жалюгідний вигляд, про що нам яскраво розповідає Діон Христомом. Велося головним чином утилітарне будівництво низької якості — оборонні стіни, житло, виробничо-господарські будівлі. Подібний рівень архітектурної і будівельної діяльності зберігається до середини II ст. н. е. Після розміщення в Ольвії римського загону будівництво розвернулося практично по всій території міста. У південній частині Верхнього міста споруджується цитадель, частина будинків якої була двоповерховою, терасуються та забудовуються схили. Ведеться будівництво культових, меморіальних та ін. споруд. У будівництві застосовується ордер, робляться багаті інтер'єри. Виробничо-господарське передмістя пересувається ближче до стін міста, забудовується компактніше, простежуються певні виробничо-господарські райони, загалом потужніші, ніж на попередньому етапі³⁸.

Розглядуваний етап закінчується за часів двох «готських» походів³⁹, коли спочатку місто було спустошене за часів першого походу північнопричорноморських племен проти Римської імперії у 232—238 рр. Однак відразу ж відновлене, ймовірно, не без допомоги Римської імперії. Підтвердженням руйнування та відбудови міста в цей час, крім археологічних даних є будівельні написи з Ольвії часів Олександра Севера (IOSPE, I², № 184, 185; НО, № 52). Другий розгром Ольвії північнопричорноморськими племенами відбувся у 269—270 рр. Життя міста було перерване і відродилося не раніше середини 80-х років III ст. н. е.

Територія Ольвії ще більше скоротилася порівняно з попереднім часом. Тепер це район колишньої цитаделі та південна третина Нижнього міста. У Центральній частині Нижнього міста, як і раніше, існує виробничо-господарське передмістя⁴⁰. В цей час ведеться лише утилітарне будівництво — житлових і виробничо-господарських споруд. Різко падає якість і ретельність будівництва. В середині — третій чверті IV ст. будь-яка будівельна діяльність припиняється остаточно.

Таким чином, за даними будівництва, у нас також є підстави, крім двох періодів, виділити ще третій — після другої «готської» навали.

Вкрай недостатньо відомостей про історію розвитку соціальних стосунків в Ольвії, тим більше про їх періодизацію.

З різних джерел, головним чином, епіграфічних, можна зробити висновки, що вже починаючи з раннього етапу, в Ольвії існувала община повноправних громадян — земельних власників, жерців, купців, ремісників, вільних жителів сільських поселень, частина яких була орендарями. Значну частину населення становили напівзалежні та раби. Слід згадати також ксенів. Усі ці складові ольвійської общини існували і пізніше, але ніякими кількісними характеристиками оперувати тут неможливо.

Більш-менш надійними реперами тут є лист Ахіллодора, декрет на честь Протогена та повідомлення Макробія про облогу Ольвії Зопіріоном у 331 р. до н. е. (Saturn., I, II, 33), звідки ми дізнаємось про значну поляризацію суспільства та про зрослу чисельність рабів до часів облоги Зопіріона, оскільки їхнє звільнення відіграло неабияку роль у захисті міста у 331 р. Але якою була ця соціальна ситуація пізніше, особливо за кількісними характеристиками, сказати дуже важко. Можна лише констатувати зубожіння широких верств населення та певну аристократизацію суспільства.

В аспекті, що нас цікавить, немає конкретних даних і про перші сторіччя нової ери. Можна лише констатувати, що, коли спочатку, — за часів Діона Христомома, — колектив ольвіополітів, очевидно, не мав досить значного соціального розшарування, — усіх об'єднувала військова небезпека, — то пізніше, особливо у другій половині II — першій половині III ст., процес розшарування значно посилюється. Відбулася, зокрема, аристократизація суспільства. Це виявилось перш за все у зосередженні виконавчої влади в руках кількох родів, посиленні ролі ради, чому сприяло також запровадження з II ст. н. е. в провінціях тарифу на посаду. Заплатити за посаду можна було як грошима, так і будь-якими громадськими роботами або сплатами (див.: IOSPE, I², № 40, 42, 54, 183—185; НО, № 52). Крім того, саме у другій половині II ст. н. е. поряд із звичайними ямними могилами, з'являються найбагатші похор-

Рис. 21. Ділянка Р-25. Залишки будинків кінця III — першої половини IV ст. н. е. Видляд з півночі. Розкопки В. В. Крапівіної (з Наукового архіву ІА НАНУ).

вання у вигляді підкурганних кам'яних склепів, такі, як склепи Єврисівія та Арети, Зевсова кургану.

Неабияку роль в історії Ольвії відігравали зовнішньополітичні фактори — взаємовідносини з іншими античними центрами, північнопричорноморським варварським світом. Але не завжди вони були основним поштовхом для розвитку подій, інколи лише відігравали роль каталізатора в історичному процесі. Не треба забувати й про те, що політичні зміни звичайно є відображенням економічних та інших зворушень в суспільстві. Крім того, такі події в зовсім незначній кількості підтверджуються конкретними пам'ятками. Це лише кілька свідчень давніх істориків та почесних декретів, та й то зовсім не безперечно у їхній інтерпретації. Підкреслимо також, що найістотніше значення в житті Ольвії мали місцеві — північнопричорноморські — зовнішньополітичні фактори, бо від цього безпосередньо залежало саме існування Ольвії.

Першим безперечним свідченням про наявність якихось контактів між оточуючим світом і Ольвією є розповідь Геродота про Скіта. За нєю, Ольвія в часи Геродота вже мала оборонні стіни, тобто захищатися вже було від кого. Можливо, появі оборони сприяв похід Дарія проти скіфів у 512 р., хоча йому не було ніякого сенсу завойовувати тут бідні селища еллінів. Як би то не було, але ніяких свідчень про немирні стосунки зі скіфами немає. Більше того, за Геродотом ці стосунки були саме мирними й базувалися лише на обмежених взаємовигідних торговельних операціях. Є всі підстави гадати, що такими вони залишилися і надалі, хоча існує й інша точка зору, за якою колапс великої ольвійської хори пов'язується зі скіфською експансією і, навіть, скіфським протекторатом над Ольвією⁴¹. Але запустіння сільської округи і концентрація населення в Ольвії та на Березанському поселенні навряд чи могло зумовлене скіфською загрозою⁴² та скіфським протекторатом. Безпосередніх даних про існування скіфського протекторату над Ольвією немає. Така точка зору базується лише на двох фактах: карбування в Ольвії срібних статерів Емінака і знахідки уламку мірної ойнохойї з відбитком реверса цієї монети. Однак обидва факти не мають однозначного трактування. Прихильники існування протекторату вважають, що монета належить скіфському правителю Емінаку, на ній зображено міфологічного предка правителя — Геракла — Таргітая, а вміщення на реверсі монети колеса з дельфінами — типових для ольвійських асів — свідчить про залежність Ольвії від

Емінака. Але інші дослідники вважають, що зображення Геракла, яке до того ж зустрічається і на монетах з Фів та ін., де не йде мови про скіфів, ніякого відношення до них у даному випадку не має. Крім того, бракує достатніх підстав вважати ім'я Емінак варварським, або його носій не обов'язково мав бути варваром за походженням. До того ж, монети Емінака датуються часом не раніше 460—440 рр. до н. е. (за П. Й. Карішковським), або навіть 440—430 рр. до н. е. (за В. О. Анохіним), тобто, щонайменше, через два десятки років після редукації ольвійської хори. Стосовно штемпелю на уламку ойнохойї, слід відзначити, що тут відбито якраз не ім'я Емінака, а ольвійська полісна символіка. Навіть якщо вважати Емінака скіфським правителем, він міг використати Ольвію лише для карбування своєї монети і реверс її означав місце карбування.

Після Геродота, інша чітко зазначена подія в історії Ольвії — її облога військом Зопіріона. Як видно, процеси, які саме вона викликала в розвитку суспільства (маємо на увазі соціальний аспект), призвели до максимального економічного розвитку полісу. До речі, саме це у першу чергу свідчить, що Ольвія не була взята військом Зопіріона.

Перебіг наступних зовнішньополітичних подій наводить нам декрет на честь Протогена. Як вже відзначалося, його датування суперечливе, але цілком достатнє для нашої мети в інтервалі від середини III до початку II ст. до н. е. Декрет показує різку негативну зміну у стосунках з оточуючими племенами. Відтоді зовнішньополітична ситуація для Ольвії почала неспинно погіршуватися, хоча можливі були і «зупинки перепочинку» під час знов-таки сумнівної залежності від скіфського царя Скілура (40-ві рр. до н. е. за Ю. Г. Виноградовим⁴⁴, за каталогом В. О. Анохіна 130-110-ті рр. до н. е.) і потім входження до держави Мітрідата VI Євпатора. Стосовно уявного протекторату Скілура над Ольвією відзначимо, що нам здаються обгрунтованішими позиції Н. А. Фролової, яка вважає, що карбування скіфськими царями своїх монет в античних містах є свідченням лише дружніх або союзних стосунків⁴⁵, та В. О. Анохіна, який вважає, що Скілур був для Ольвії звичайним емітентом⁴⁶. Наведена Ю. Г. Виноградовим контраргументація⁴⁷ нас не переконує, оскільки кожний з аргументів може трактуватися по-різному, а отже їх сукупність дає підстави лише для обережної гіпотези. Так, наприклад, демонстративність царських карбувань, з чим можна згодитися, аж ніяк не є свідченням на користь протекторату.

Традиційно вважається, що існування Ольвії припинилося після навали

Рис. 22. Ділянка Р-25. Стіна будинку кінця III — першої половини IV ст. н. е. Вигляд з південного сходу (з Наукового архіву ІА НАНУ).

гетських племен на чолі з Бурбестою, про що вже йшлося. Тут ми лише зауважимо, що вже до навали Бурбести місто значною мірою спустіло.

Лише стосовно третьої чверті I ст. н. е. (50—79 рр. за каталогом В. О. Анохіна) є свідчення про наявність якихось, ймовірно, мирних стосунків Ольвії із сарматськими царями Фарзоєм та Інїсмеєм. Відсутність згадки про них у Діона дас підстави вважати, що і в даному випадку ці ольвійсько-сарматські контакти могли обмежуватися лише карбуванням в Ольвії їхніх монет.

Наступним цілком надійним репером зовнішньополітичної ситуації є свідчення Діона Хростоста, який побував у Ольвії наприкінці I ст. н. е. За Діоном, ситуація в Ольвії весь час була неспокойною, мали місце безперервні сутички з оточуючими племенами (Ор., XXXVI).

Нестабільність зовнішньополітичної ситуації другої (безсумнівно, і першої) половини I ст. н. е. триває і в першій половині II ст. н. е. Тоді ж, особливо за часів легата провінції Т. Плавтія Сільвана, а потім імператора Траяна, стають тіснішими стосунки з Римською імперією. В Ольвії періодично з'являються римські війська. Це відбулося у ряді фактів. На периферії Ольвії зафіксована поява тимчасових військових таборів⁴⁸, у місті знайдено невеликі бази колонок, поставлених центуріоном I Італійського легіону М. Емілієм Северином, декрет на честь евоката Агафокла, в одній з спітафій згадується загін піхотинців, озброєних довгими щитами (IOSPE, 1², № 687)⁴⁹.

Тобто, загалом можна вважати, що військово-політична ситуація до середини II ст. розвивалася по синусоїді. Її зміна на позитивний вектор відбулася близько середини II ст., коли під час облоги Ольвії «тавро-скіфами» остання звернулася за допомогою до римлян і Антонін Пій надіслав війська, які потіснили «тавро-скіфів», змусили їх скласти вигідний для Ольвії мир, дати заложників (SHA, Ant. Pius., 9, 9). Все це призвело до розміщення в Ольвії римського гарнізону, до складу якого спочатку входили солдати трьох мезійських легіонів: I Італійського, V Македонського, XI Клавдієва (IOSPE, 1², № 236). Відтоді зовнішня політика Ольвії повністю пов'язана з Римською імперією, а з кінця II ст. н. е. Ольвія підпорядковується адміністрації провінції Нижня Мезія. Вона підпорядковувалася наміснику провінції, однак, зберігала місцеву автономію. Розміщення в Ольвії римського гарнізону і підпорядкування її наміснику провінції Римської імперії значною мірою забезпечувало їй стабільність, захист від нападу варварів.

У другій чверті III ст. гіршас військово-політична ситуація для всієї Римської імперії, в тому числі і для Ольвії. Як вже згадувалося вище, Ольвія досить стійко перенесла першу, так звану, готську навалу в 230-ті рр.— одразу ж після неї місто відбудовується. Але після другої життя в Ольвії припиняється більш як на десятиріччя.

Після цієї перерви змінюється зовнішньополітична ситуація довкола Ольвії, яка зараз повністю залежить від оточуючого варварського середовища. Зв'язки з Римською імперією дуже опосередковані, римський гарнізон в цей час вже відсутній. Зовнішньополітична ситуація після цих подій практично невідома, але навряд чи вона була дуже сприятливою для Ольвії. Поступово в середині — третій чверті IV ст. життя на місці Ольвії припиняється остаточно.

Підсумовуючи результати проведеного аналізу, виходячи із запропонованих вище критеріїв, маємо дійти таких висновків⁵⁰.

По-перше, стає досить очевидним, що для побудови загальної історичної періодизації найоб'єктивнішими, довготривалими, надійнішими і хронологічно точнішими у нашому випадку є критерії розвитку міста (архітектурно-будівельної діяльності), його сільської округи та монетної справи. Інші складові при всій їх важливості мають здебільшого спорадичний характер й вкрай недостатню інформативну насиченість. Вони загалом створюють, практично, лише тло. Відомості про більшість політичних подій, на жаль, мають неозначене трактування.

По-друге, стосовно кількості періодів слід відзначити, що тут цілком визначено виділяється три періоди. Між першим та другим готська навала, між

другим та третім — друге готське нашествя. Ї в першому, і в другому випадку життя припинялося повністю на досить тривалий час і відновлювалося на якісно іншій основі. Для виділення саме архаїчного періоду у загальному розвитку підстав немає — від появи Березанського поселення до формування Ольвійської держави відбулася досить плавна еволюція, і навпаки — між другим та третім періодами, не кажучи про перерву у житті, є принципова різниця — зникнення державності, загибель хори, відсутність карбування власної монети, деградація архітектурно-будівельної діяльності.

Виникає питання про назви цих періодів. Якщо послідовно виходити з культурно-політичного та економічного змісту, найбільш прийнятними видаються такі назви: еллінський, греко-римський та пост-античний. Тобто змістом першого періоду був власний самостійний розвиток еллінської держави; другого — існування цієї держави, головним чином, завдяки підтримці римських військ з певною, хоча і незначною, романізацією життя; третього — деградація-занепад загальних античних традицій у широкому розумінні. Введення терміну «варварський» у будь-яку із назв видається недоцільним. По-перше, це може з однаковим успіхом стосуватися всієї античної епохи у Північному Причорномор'ї. По-друге, суттєвої варваризації культури ольвйополітів, навіть і у третьому періоді, не відбулося, хоча, зрозуміло, що варвари були у складі населення полісу, використовувалися і деякі елементи культури, як, наприклад, скіфське вбрання за Діоном Хрисостомом та ін.

Найскладнішим є питання про виділення окремих етапів у вказаних періодах. За запропонованими критеріями, у першому періоді виділяються такі переломні моменти: заснування поселення (полісу) на Березані (друга половина VII ст. до н. е.)⁵¹; поява поселення на території майбутньої Ольвії (друга чверть — середина VI ст. до н. е.); формування Ольвійської держави (30-ті рр. VI ст. до н. е.); колапс великої хори, перехід до звичайного наземного будівництва (перша чверть V ст. до н. е.); позитивний контакт (?) зі скіфами (друга чверть — середина V ст. до н. е.); понтійська експедиція Перікла (близько 437 р. до н. е.) і приєднання (?) Ольвії до Афіського морського союзу (410—400 рр. до н. е.); початок нового освоєння великої хори; облога Ольвії Зопіріоном (331 р. до н. е.); час найвищого розквіту (остання чверть IV — середина III ст. до н. е.); остаточна ліквідація великої хори та споруд центрального теменосу (середина II ст. до н. е.); позитивний (?) контакт зі скіфами (130—120 рр. до н. е.); входження до складу держави Мітрідата VI Євпатора (90-ті рр. II ст. — 60-і рр. I ст. до н. е.); навала гетів (середина I ст. до н. е.). Звичайно, усі ці події різнопланові і за своїм значенням у житті Ольвії, і за змістом. Тому з них треба вибрати такі, що мали генералізуюче значення. Нам здаються найдоцільнішими і найвагомішими критерії головним чином економічного добробуту міста. Виходячи з цього, маємо запропонувати такі етапи: протоольвійський (архаїчний; від заснування Березанського поселення до 30-х років VI ст. до н. е.); заснування Ольвійської держави і первинного розквіту (пізньоархаїчний; до кінця першої чверті V ст. до н. е.); перебудови економіки (ранньокласичний; приблизно до виходу з Афіського морського союзу); ресколонізації хори та поступового економічного розвитку (пізньокласичний; до облоги Зопіріона); найвищого розквіту (ранньоелліністичний; приблизно до середини III ст. до н. е.); військово-економічної кризи (велика депресія) (середньоелліністичний; до середини II ст. до н. е.); занепаду (пізньоелліністичний; до середини I ст. до н. е.).

Враховуючи необхідність мати співвідношення з загальногрецькою періодизацією, в дужках ми дали звичайну для історії Греції хронологічну рубрикацію. Але при цьому слід мати на увазі, що ця періодизація за своїм культурологічним змістом значною мірою не відповідає тому, що ми спостерігаємо в Ольвії. Так, класичний етап навряд чи можна характеризувати як етап максимального розвитку еллінських традицій, а елліністичний — як етап взаємодії східних та еллінських традицій. Для Північного Причорномор'я елліністичний етап у культурологічному аспекті можна трактувати як етап змішання еллінських та варварських традицій, але якраз в Ольвії воно не спостерігається.

У другому періоді виділяються такі переломні моменти: відновлення жит-

тя на території Ольвії і в сільській окрузі (початок I ст. н. е.); початок карбування монети і позитивний контакт із сарматськими царями (середина — третя чверть I ст.); припинення карбування, спорадичні контакти з римлянами — (остання чверть I — початок II ст.); облога Ольвії «тавро-скіфами» та введення до міста при Антоніні Пії (138—161 рр.) римської залоги; підпорядкування Ольвії при Септимії Севері (193—211 рр.) адміністрації провінції Нижня Мезія; перша «готська» навала (232—235 рр.); друга «готська» навала (269—270 рр.).

Керуючись зазначеним вище, пропонуємо для другого періоду відзначити такі етапи: відновлення життя в місті та на хорі (перша половина I ст. н. е.); поступового підйому (греко-варварський; друга половина I — перша половина II ст.); розквіту (греко-римський; середина II — 30-ті рр. III ст.); занепад — «готські» нашествия (30-ті рр. — 269—270 рр. III ст.).

У останньому — третьому — періоді поки що можна виділити лише етапи відбудови міста (80-ті рр. III ст.) та поступового занепаду Ольвії (середина — третя чверть IV ст.).

Звичайно, запропонована нами періодизація із накопиченням нових матеріалів вимагатиме подальшого уточнення, насичення історичної канви у межах окремих етапів внутрішньополітичним змістом та узгодження вже існуючих гіпотез, узагальнених в останній праці Ю. Г. Виноградова. Але, як робочий інструмент дослідника, що дає можливість, на наш погляд, рельєфніше відобразити найважливіші тенденції розвитку полісу, запропонована періодизація повинна прислужитися.

Примітки

¹ Славин Л. М. Периодизация исторического развития Ольвии // ПИСПАЭ.— М., 1959.— С. 86—107.

² Уваров А. С. О древностях Южной России и берегов Черного моря.— СПб., 1851.— С. 71; Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб., 1887; Фармаковский Б. В. Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 г. // СГАИМК, 1926.— Т. 1.— С. 143 и сл.; Славин Л. М. Периодизация исторического развития Ольвии // ПИСПАЭ, 1959; *Belin de Ballu E.* Olbia cité antique du littoral Nord de la mer Noire.— Leiden, 1972; *Wasowicz A.* Olbia Pontique et son territoire.— Paris, 1975; *Крыжицкий С. Д.* Ольвия: историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 173—178; *Карышковский П. О.* Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху.— К., 1988.— С. 19—26; *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса. VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование.— М., 1989.— С. 20—25. Тут ми назвали лише основні роботи.

³ Зокрема див.: вказ. праці Л. М. Славина, С. Д. Крижицького, П. Й. Карышковського, Ю. Г. Виноградова.

⁴ *Виноградов Ю. Г., Марченко К. К.* Северное Причерноморье в скифскую эпоху // СА.— 1991.— № 1.— С. 145—155.

⁵ Ми вже намагалися ввести послідовнішу систему рубрикації історичного розвитку, бо ж нелогічно називати епохою, наприклад, весь час буття античного суспільства й поряд з цим окремі його частини (елліністична або класична епоха, епоха кризи тощо). Див.: *Крыжицкий С. Д., Славин Л. М.* Античні міста-держави Північного Причерномор'я // Історія Української РСР.— 1977.— Т. 1.— Кн. 1.— С. 190 та сл.

⁶ *Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М.* Сельская округа Ольвии.— К., 1989; *Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М.* Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта).— К., 1990.

⁷ *Крыжицкий С. Д.* Ольвия: историографическое исследование...— С. 173, 174.

⁸ *Виноградов Ю. Г.* Политическая история...— С. 62—68.

⁹ *Крыжицкий С. Д., Отрешко В. М.* К проблеме формирования Ольвийского полиса // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 12.

¹⁰ *Crisan I. N.* Burebista si eposa sa // Bucuresti, 1977.— P. 126; *Виноградов Ю. Г.* Политическая история...— С. 264.

¹¹ *Кранівіна В. В.* До політичної історії Ольвії середини I ст. до н. е. // Археологія, 1988.— Вип. 63.— С. 12—19.

¹² За підрахунками, у дотетські часи, завдяки щільному розміщенню поселень, ольвіополіти могли обробляти суцільну смугу узбережжя лиманів і отримувати в урожайні роки до 32 тис. т. товарного зерна (*Крыжицкий С. Д., Щеглов О. М.* Про зерновий потенціал античних держав

Північного Причорномор'я. // *Археологія*, 1991.— № 1.— С. 54). Площа їх поселень (що збереглися на сьогодні) становила у IV — першій половині III ст. до н. е. близько 248 га (дано за межами культурного шару), при загальній кількості поселень 152 (*Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М.* Указ. соч.— Табл. 5—9). Площа ж поселень перших століть становить близько 87 га при загальній кількості поселень 64 (*Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М.* Указ. соч.— Табл. 10—14). Тобто в середньому у 2,5 рази зменшується і кількість, і загальна площа поселень, а отже і можлива кількість мешканців, оскільки щільність забудови і догетських, і післягетських поселень була приблизно однаковою. Звичайно, при цьому у перші сторіччя нової ери різко зменшилась і щільність заселення хори. Тобто ольвіополіти в цей час напевно чи могли обробляти узбережжя суцільною смугою і на досить значну глибину.

13 Тут ми не торкалися питання появи у кінці III ст. н. е. на території колишньої Ольвійської держави поселень племен черняхівської культури, оскільки ступінь, і взагалі можливість їх інтеграції в Ольвійську державу, зокрема — економіку, поки що невідомі. Це є предметом спеціального дослідження.

14 *Щеглов А. Н.* Северопонтийская торговля во второй половине VII—V вв. до н. э.: письменные источники и археология // *Причерноморье в VII—V вв. до н. э.* — Тбилиси, 1990.— С. 99—122.

15 Значно поширена думка, що зв'язки з лісостепом у цей час переважають, пояснюється, можливо, тим, що цей висновок базувався лише на даних поховальних пам'яток, а не масових матеріалах поселень. Крім того, останні розкопки додали багато нового античного матеріалу із зони степів.

16 *Граков Б. П.* Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну та класичну епохи? // *Археологія*.— 1947.— 1.— С. 23—38; *Членова Н. Л.* Предыстория «торгового пути Геродота» (Из Северного Причерноморья на Южный Урал) // *СА.*— 1983.— 1.— С. 47—67.

17 *Левы Е. И.* Ольвийская агора // *МИА.*— 1956.— 50.— С. 48—51.

18 *Карышковский П. О.* Монеты Ольвии...— С. 41.

19 *Крапивина В. В.* Весовые гири Ольвии // *ИААСП.*— 1980.— С. 83—99; *Рубан В. В.* Магістратура агораномів в Ольвії // *Археологія.*— 1982.— 39.— С. 39, 40; *Левы Е. И.* Ольвийская агора...— С. 62; *Левы Е. И.* Ольвия.— М.-Л., 1985.— С. 98.

20 *Яйленко В. М.* Граффити Левки, Березани и Ольвии // *ВДИ.*— 1980.— 3.— С. 106; *Виноградов Ю. Г.* Синопа и Ольвия в V в. до н. э. // *ВДИ.*— 1981.— 2.— С. 79.

21 *Рубан В. В.* Вказ. праця.— С. 36.

22 *Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М.* Сельская округа...— С. 207, 208.

23 *Карышковский П. О.* Указ. соч.— С. 24.

24 Там же.— С. 25.

25 *Анохин В. А.* Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 104 и сл.

26 *Карышковский П. О.* Находки монет Римской империи в Ольвии // *НС.*— 1965.— № 2.— С. 51—57.

27 *Карышковский П. О.* Монетное дело Ольвии во второй половине II в. н. э. // *Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры.*— К., 1986.— С. 26—33.

28 *Карышковский П. О.* Монеты Ольвии...— С. 118, 119, 124—126.

29 Там же; *Буйских С. Б.* К истории денежного обращения на хоре Ольвии послегетского времени // *Древнее Причерноморье.*— Одесса, 1990.— С. 35.

30 *Карышковский П. О.* Монеты Ольвии...— С. 130.

31 Про їх значення для монетної справи див.: *Карышковский П. О.* Монеты Ольвии ...— С. 10 и сл.

32 *Надписи Ольвии (1917—1965).*— Л., 1968.— С. 6. Аналогічна картина вималюється і за В. В. Латишевим (*IOSPE*).

33 *Виноградов Ю. Г.* Декрет Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // *ВДИ.*— 1984.— 1.

34 *Виноградов Ю. Г., Карышковский П. О.* Ольвийский декрет Каноба о деньгах и стоимость драгоценных металлов на Понте в IV в. до н. э. // *ВДИ.*— 1976.— № 4.— С. 23—27.

35 *Островерхов А. С.* Экономические связи Ольвии, Березани и Ягорлицького поселения со Скифией (VII — середина V вв. до н. э.).— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1978.— С. 8 и сл.

36 *Латин В. В.* Экономическая характеристика Березанского поселения // *АГ.*— С. 37; *Островерхов А. С.* Про чорну металургію на Ягорлицькому поселенні // *Археологія.*— 1978.— 28.— С. 26—36; *Островерхов А. С.* Антична склоробна майстерня на Ягорлицькому поселенні // *Археологія.*— 1978.— 25.— С. 41—49; *Островерхов А. С.* Обробка кольорових металів на античних поселеннях // *Археологія.*— 1981.— 36.— С. 26—37; *Фурманська А. І.* Бронзолі-

варне ремесло Ольвії // Археологія.— 1953.— 15.— С. 61—70; *Ольговский С. Я.* Цветная металлообработка в греческих городах Северо-Западного Причерноморья.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1982.— 24 с.; *Ольговский С. Я.* Металл литых монет Нижнего Побужья // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 89—105; *Штительман Ф. М.* Раскопки мастерской по обработке металла в Ольвии // КСИА АН УССР.— 1955.— 4.— С. 62, 63; *Ветштейн Р. И.* Керамічні випалювальні печі Ольвії перших століть н. е. // АП.— 1958.— 7.— С. 61—76; *Ветштейн Р. И.* Местная керамика Ольвии первых веков н. э. // Ольвия.— К., 1975.— С. 164—192; *Крыжицкий С. Д.* Ольвия. Историкографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 131.

³⁷ *Крыжицкий С. Д.* Указ. соч.— С. 173—178. До цього додамо уточнену періодизацію культурних нашарувань перших століть нової ери, розроблену В. В. Крапивіною (*Крапивіна В. В.* Ольвия в первые века нашей эры (по данным археологии).— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1988).

³⁸ *Крапивина В. В.* К вопросу о направленности экономики Ольвии в первые века н. э. // Проблемы исследования Ольвии. Тез. докл. и сообщ. семинара.— Парутино, 1985.— С. 39, 40.

³⁹ *Крапивина В. В.* О двух «готских» разгромах Ольвии // Древнее Причерноморье. Тез. II-х чтений памяти П. О. Карышковского.— Одесса, 1991.— С. 47—49.

⁴⁰ *Лейпунская Н. А.* Предместье первых веков н. э. в Нижнем городе Ольвии // Античные древности Северного Причерноморья.— К., 1988.— С. 72, 78, 79.

⁴¹ *Виноградов Ю. Г.* Политическая история...— С. 90 и сл.; *Карышковский П. О.* Монеты Ольвии...— С. 49, 50.

⁴² *Стосовно* воєнного тиску скіфів, який буцімто призвів до ліквідації великої хори, слід відзначити, що жодних решток якоїсь катастрофічної загибелі селищ не зафіксовано. На думку прибічників скіфської загрози, про це свідчить поява на початку — в першій половині V ст. до н. е. численних поховань степових скіфів у Південному Побужжі (*Марченко К. К.* Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ.— 1980.— № 1.— С. 142.— Сп. 58). Однак підкреслимо, що ці поховання розташовані вище широти Миколаєва і, отже, до Нижнього Побужжя ніякого відношення не мають. Крім того, до розглядуваних часів належать лише поодинокі поховання. (*Ковпаченко Г. Т., Бунятян Е. П.* Скифские курганы у с. Ковалевка Николаевской области // Курганы на Южном Буге.— К., 1978.— С. 134).

⁴³ *Анохин В. А.* Монеты античных городов...— С. 15, 16.

⁴⁴ *Виноградов Ю. Г.* Политическая история...— С. 250.

⁴⁵ *Фролова Н. А.* Монеты скифского царя Скилура // СА.— 1964.— № 1.— С. 50 и сл.

⁴⁶ *Анохин В. А.* Указ. соч.— С. 53.

⁴⁷ *Виноградов Ю. Г.* Политическая история ...— С. 233 и сл.

⁴⁸ *Буйских С. Б.* Типы ольвийских укреплений римской эпохи // Античные древности Северного Причерноморья.— К., 1988.— С. 111, 112.

⁴⁹ *Виноградов Ю. Г.* Ольвия и Траян // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения. Тез. докл.— М., 1990.— С. 28, 31, 32.

⁵⁰ *З метою* науочного зіставлення ми пропонуємо графічне зображення дії усіх головних складових, які були розглянуті вище. На графіках по горизонталі відкладені сторіччя. По вертикалі дана інтенсивність розвитку чи згасання тієї чи іншої складової. Максимальний рівень розвитку усіх складових умовно прийнятий за 2 одиниці у першому періоді і за 1 одиницю у другому. Звичайно, тут мова йтиме не про кількісні показники, а про тенденції (див.: графіки №№ 1—9).

⁵¹ *Докладніше* події політичного життя див.: *Виноградов Ю. Г.* Политическая история...

С. Д. Крыжицкий, В. В. Крапивина, Н. А. Лейпунская

ГЛАВНЫЕ ЭТАПЫ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ОЛЬВИИ

В статье пересматривается и уточняется периодизация исторического развития Ольвии на базе единых принципов. В рамках античной эпохи выделяется три периода и в каждом из них ряд этапов. Эллинский период — от основания Березанского поселения до середины I в. до н. э.— готского нашествия; греко-римский период — от рубежа эр до 269—270 гг. н. э.— второго готского набега; пост-античный — от конца 70-х — начала 80-х гг. III в. до середины — третьей четверти IV в. н. э. В первом периоде выделяются следующие этапы: протоольвийский (архаический; от основания Березанского поселения до 30-х гг. VI в. до н. э.); основания Ольвийского государства и первичного расцвета (позднеархаический; до конца первой четверти V в. до н. э.); перестройки экономики (раннеклассический; до выхода из Афинского морского союза); реконструкции хоры и постепенного экономического расцвета (позднеклассический; до осады Зопириона); наивысшего расцвета (раннеэллинистический;

примерно до середины III в. до н. э.); военно-экономического кризиса (среднеэллинистический; до середины II в. до н. э.); упадка (позднеэллинистический; до середины I в. до н. э.). Во втором периоде: возобновления жизни в городе и сельской округе (первая половина I в. н. э.); постепенного подъема (греко-варварский; вторая половина I — первая половина II в. н. э.); расцвета (греко-римский; середина II — 30-е годы III в. н. э.); «готских» нашествий (30-е годы III в. — 269—270 гг.). В третьем периоде пока можно выделить лишь этапы восстановления города (конец 70-х — начало 80-х годов III в. — начало IV в. н. э.) и постепенного упадка (середина—третья четверть IV в. н. э.).

S. D. Krizhitsky, V. V. Krapivina, N. A. Leipunskaya

THE MAIN STAGES OF THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF OLBIA

Periodization of historical development of Olbia is revised and refined on the basis of single principles. Within the range of the antique epoch three periods and some stages in each period are revealed. The Hellenic period: from foundation of the Berezanian settlement to the mid of the 1st cent. B.C. (Getic invasion); the Greek-Roman period: from the break of the epochs to 269—279 A.D. (the second Gothic invasion); the Post-Antique period: from the end of the 70s and the beginning of the 80s of the 3d cent. A.D. to the mid of the 4th cent. A.D. The following stages are revealed in the 1st period: the Proto-Olbian (archaic; from foundation of the Berezanian settlement to the 30s of the 6th cent. B.C.); formation of the Olbian state and primary blossoming (late-archaic; to the end of the first quarter of the 5th cent. A.D.); reconstruction of the economy (early classic; to the secession from the Athens Sea Alliance); recolonization of the chora and gradual economic flourishing (late-classic; till the siege of Zopyrion); the highest flourishing (early-Hellenistic; approximately to the mid of the 3d cent. B.C.); military-economic crisis (mid-Hellenistic; to the mid of the 2nd cent. B.C.); decay (late-Hellenistic; to the mid of the 1st cent. B.C.). In the 2nd period such stages are revealed: renovation of life in the town and rural surroundings (the first half of the 1st cent. A.D.); gradual rise (the Greek-Barbarian; the second half of the 1st cent. A.D.— first half of the 2nd cent. A.D.); blossoming (the Greek-Roman; the mid of the 2nd cent.— 30s of the 3d cent. A.D.); «Gothic» invasions (from the 30s of the 3d cent. to 269—270). In the 3d period we yet may reveal only stages of restoration of the town (the late 70s and early 80s to the beginning of the 4th cent. A.D.) and of a gradual decay (the middle-third quarter of the 4th cent. A.D.).

ОЛЬВІЙСЬКА ДЕМОКРАТІЯ

А. С. Русяєва

У статті розглядаються питання хронології ольвійської демократії, її характер, основні аспекти, вплив на розвиток благодійності та введення культу Народу.

Політична демократія, як відомо, досягла найвищого розвитку в Афінах при Періклі в V ст. до н. е.¹. Цій формі політичного правління належить визначне місце в історичному розвитку Еллади. Навіть на далекій периферії античного світу елліни намагались встановити демократію, вбачаючи в ній виразні прояви свободи громадян, економічної стабільності і соціальної справедливості, високого злету духовної творчості, незважаючи на те, що так зване народо-владдя майже ніколи не відповідало своїй суті. Кожна демократія у різних полісах мала свої характерні ознаки і особливості, бо перш за все залежала

© А. С. РУСЯЄВА, 1994